

Abdusamatov Xasanboy Usmonjon o'g'li,
*“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy kotibi,
 psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.*

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA OILA VA NIKOH MUNOSABATLARINING TALQIN ETILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sharq mutafakkirlarining oila va nikoh munosabatlari haqidagi fikrlar yoritilgan. Maqolada oilaviy munosabatlarga oid qadriyatlarimiz, oilaviy nizolarni hal qilishda sharq mutafakkirlarining nasihatlari o'rin olgan. Sharq mutafakkirlarining oilaviy munosabatlarga qarashlari ijtimoiy-psixologik jihatdan yoritilgan.

Tayanch so'zlar: oila, sharq mutafakkirlari, psixologiya, qarashlar, nizolar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды восточных мыслителей на семейно-брачные отношения. В статье собраны наши ценности по семейным отношениям, советы восточных мыслителей в решении семейных споров. Освещены социально-психологические взгляды восточных мыслителей на семейные отношения.

Ключевые слова: семья, восточные мыслители, психология, взгляды, конфликты.

Annotation. This article discusses the views of oriental thinkers on family and marriage relationships. The article contains our values on family relations, the advice of oriental thinkers in resolving family disputes. The views of Eastern thinkers on family relations are socio-psychologically revealed.

Key words: family, Eastern thinkers, psychology, views, conflicts.

Kirish. Insoniyat yashash uchun qadam bo'lgan manzil borki, u yerda o'ziga xos bo'lgan madaniyat, urf-odat, an'analar shakllangan. Ular ming yillar davomida sayqal topgan, hayotning turli dovonlaridan o'tgan qadriyatlarga aylangan. Shunday bebaho moddiy va ma'naviy meroslarni bugungi kunda hamma mamlakat ham to'laligicha asrab qola olmagan. Rivojlangan mamlakatlarda inson erkinligi, uning xohish-istaklari birinchi o'ringa qo'yilishi natijasida o'sha hududda mavjud bo'lgan qadriyatlar tizimiga katta zarar yetmoqda. Oilaviy munosabatlar butunlay boshqacha ko'rinishga ega bo'lib bormoqda. Buning natijasida yoshlarning tarbiyasida deviant xulq-atvorlilar soni va turi ortdi. Oila instituti mustahkamligining zamiri

bo'lgan “oilaning yadroviy xususiyati” quyidagi oilaviy jarayonlar asosida shakllanadi: oilada er va xotin, farzandlar birgalikda bitta dasturxon ustida suhbatlashish, kunlik hayotiy yumushlarni muhokama qilish, ertangi kun rejalarini kelishib olish va maslahatlashish. Zamonaviy oilalarda ushbu qadriyat yo'qolib bormoqda. Aksariyat oilalarda er muntazam ravishda oiladan tashqarida ovqatlanishni ma'qul deb hisoblaydi. Otasiz, onasiz dasturxonda ovqatlanish odatiy holga aylanib bormoqda. Yuqoridagi hodisa ixtiyoriy yoki majburiy tarzda amalga oshadi.

Asosiy qism. Global muammo sifatida ko'rilayotgan migratsiya jarayoni aynan yuqoridagi xususiyatlarning shakllanishiga salbiy ta'sir

ko'rsatadi. Oilaning iqtisodiy imkoniyatlarini yaxshilash maqsadida boshqa bir mamlakatga borib ishlash natijasida oilada farzandlar uzoq muddat otasiz, onasiz yoki ota-onasiz yashashga majbur bo'lmoqda.

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish, ular bilan muntazam aloqalar o'rnatish yo'lga qo'yilmoqda. Xorij mamlakatlariga borib o'qish va yashash imkoniyatlari oshdi. Oilalarda sharqona qadriyat, o'zbekona oilaviy munosabatlarga nisbatan o'zgarish paydo bo'lmoqda. Bizning hudud, bizning mamlakat o'z qadriyatlarini, sharqona va diniy meroslarini asrab qolgan sanoqli xalqlar qatoriga kiradi. Bunday bebaho meroslarni o'rganish va unga har qanday ilmiy ishning mazmun-mohiyati sifatida qarash lozim.

Bizni o'z tariximiz, madaniyatimiz, qadriyatlarimizdan boshqa hech narsa yorug'likka olib chiqmasligini tushunsak, baxt uzoqda emas, aksincha, ichimizdaligini tushungan bo'lar edik. Baxtli bo'lish uchun uzoqqa ketishning keragi yo'q, o'zimizga kelsak bo'ldi [1].

Oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, uni asrash va farzand tarbiyasi kabi muammolar har qanday davrning, jamiyatning asosiy muammosi bo'lib kelgan. Sharq mutafakkirlari, allomalari bu masalalar bo'yicha o'zlarining nodir qo'lyozmalarini meros qoldirganlar. Sharq manbalariga e'tibor qaratsak, islom dini ta'limoti negizidagi oilaga oid ilk asarlar pandnoma, hikmatlar ko'rinishida yaratilgan. Chunki islom ta'limoti inson tarbiyasi masalasida eng katta ahamiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan asosiy g'oyalar insonni psixologik va jismoniy yetuklikka chorlaydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek xalqining uch ming yillik tarixini aks ettirgan, qadimgi madaniyatimiz va ulkan ma'naviyatimizdan saboq beruvchi, ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amalni ustun deb bilgan "Avesto" yozma yodgorligining oilaviy masalalar haqidagi fikriga to'xtalib o'tmaslikning iloji yo'q. "Avesto"da oila mustahkamligini asrash, nikohning qonun-qoidalari, er-xotinning majburiyati, nikoh tuzish va bekor qilishning tartiblari to'liq ko'rsatib o'tilgan.

"Avesto"da o'sha davr hayotining turli jabhalari o'z ifodasini topadi. Unda xalqning mehnati, istaklari, motivlari va tasavvurlari haqida fikr yuritiladi, oilaviy munosabatlarning mohiyati yaratuvchilik va bunyodkorlik ramzi sifatida o'sha

davr uchun muhim bo'lgan dehqonchilik kasbi bilan ajoyib qiyosiy tahlil qilib beriladi. "Yosh kelin eriga go'dak hadya etganiday, yer ham uni chap va o'ng qo'li bilan parvarish qilgan odamga mo'l-ko'l hosil beradi. Ishlov berilmagan va ekilmagan yer ersiz va farzandsiz johil qiz kabi baxtsizdir. Qiz yaxshi erni orzu qilganiday, yer ham yaxshi qo'shchiga ilhaq" [2].

Millatning oilaviy munosabatlari, ularni to'g'ri yo'lga chorlovchi hayotiy yo'l-yo'riqlari, ibratli, mazmundor xalq og'zaki ijodi namunalari avloddan avlodga, og'izdan og'izga o'tib, takomillashgan chinakam qadriyatdir. Shuni alohida ta'kidlash joizki, inson bu yorug' dunyoga toza fitrat bilan keladi. Uning bu hayotda kim bo'lib shakllanishi oila tarbiyasi, qo'ni-qo'shni, qisqa qilib aytganda, ijtimoiy muhit tufayli yuzaga keladi.

XII asrda Kaykovus tomonidan o'z o'g'liga nasihat sifatida yozilgan "Qobusnoma" (Nasihatnoma) asaridagi ishq, sevgi, oila, er-xotin masalalari go'yoki bugungi davr uchun yozilgandek. Asarda ko'tarilgan muammolar XXI asr yoshlarini tarbiya qilish, oila qurish, farzand tarbiyasi kabi masalalarning yechimini yoritib bergan. O'zbek tilidagi oila darsliklarida A.R.Lemexova tomonidan yigit va qizlar orasidagi o'zaro munosabatlar tahlil qilinganligi haqida juda ko'plab ma'lumotlar uchratamiz. Olim tomonidan o'rganilgan ushbu munosabat turlari va uning xususiyatlari o'n asr oldin "Qobusnoma"da o'z aksini topganini ko'rish mumkin.

Masalan, A.R.Lemexova bugungi kunda yoshlar muhabbatda asosiy rol ni jinsiy yaqinlik deb o'ylashini va muhabbatni noto'g'ri tushunishining sabablarini ko'rsatib o'tgan. "Qobusnoma"da bu masala quyidagicha yozilgan: "... xiradmandlar (aqlli kishilar) oshiqlikdin parhez qilmishlar, nedimkim, avval bir zebo suratni ko'rgusidir, undan so'ng ko'ngulga pisand (yoqtirilgan) tushgusidir. Ko'ngulga pisand tushg'ondin so'ng tab'inga moyil bo'lur, ko'ngul uning suratini taqozo qilur. Agar sen shahvatingni ko'ngul ixtiyoriga qo'ysang, ko'nglingni shahvatga tobe' qilursan va uni yana bir ko'rmoq tadbirida bo'lursan. Ikki marta ko'rg'ondin so'ng ko'ngling havosi g'olib bo'lur, undin so'ng uch martaba ko'rmakka qasd qilursan. Uchinchi martaba uni ko'rib, har so'z aytib javobin eshitsang, ixtiyorni qo'lingdin berursan va undan so'ng o'zingni saqlamoq tilasang ham saqlay olmassan. Ishq ilkingdin ketur. Har kun ishq ziyoda bo'lur, ko'ngulga noiloj tobe' bo'lursan. Ammo

agar birinchi ko'rg'onda o'zingni saqlasang, aqlni ko'ngulga muakkal (biror ish topshirilgan kishi) qilsang va o'zingni o'zga narsaga mashg'ul etsang va ma'shuqangning diydoridan ko'z yumib, o'zga yerda qaror tutsang, bir hafta ranj chekarsan va ul balodin o'zingni qutqarursan" [3].

Bugungi kunda oilaviy munosabatlarda rashk, arziyas sabablar asosida nizolarning yuzaga kelishi va uning natijasida ajrimlarning ortib borayotgani hech kimga sir emas. Yoshlarga oilaviy munosabatlarda sabr-toqat, og'ir sharoitlarda bardoshlilik, har qanday munosabatlarda me'yor borligini tushuntirish va shunday xislatlarni shakllantirish bo'yicha hech qanday ta'lim muassasalari, hattoki ota-onalar ham saboq bermayotganligini ta'kidlash kerak. Afsuski, bugungi kunda migratsiya jarayonida oilalarda farzandga bo'lgan e'tibor, er va xotin munosabatlaridagi noto'kislik, yosh oilalardagi er va xotinlar uzoq muddat birga yashamaslik holatlari o'zbek oilalarining mustahkamligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

"Qobusnoma"da yosh oilalarga yuqoridagi muammolarga duch kelmasligi uchun quyidagicha maslahat berilgan: "agar sen xotiningga rashklik qilmasang, u senga samimiyat bilan munosabatda bo'lur va senga undin do'stroq kishi topilmas. Agar unga g'ayrat (kuchli rashk, qizg'onish) ko'rguzsang, senga ming dushmandin dushmanroq bo'lur va begona dushmandin hazar qilsa bo'lur, lekin undin hazar qilib bo'lmas" [3].

Abu Nasr Forobiyning "Inson o'z baxtiga erishishda go'zallikni ko'rishi va his qilishining o'zi yetarli emas, buning uchun go'zallikni yarata olishi muhimdir". Forobiyning ushbu fikrida ota-onalar, eng avvalo, uy ishlarida, er-xotinning bir-biriga hamda jamiyatga bo'lgan munosabatida, salomatligiga e'tiborda, yurish-turishda farzandlari uchun namuna bo'lishi kerak, degan g'oya aks ettiriladi. Ota-bobolarimiz ham o'zlari, birinchi navbatda, namuna bo'lgan holda, keyin o'z farzandlariga nasihat qilib, yo'l-yo'riq ko'rsatganlar. Abu Nasr Forobiy: "Har inson kasb-korini mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i, yaxshi xulq-atvorga, fazilatlariga ega bo'lmog'i kerak", – degan ekan [4].

Oila va nikoh masalalariga bag'ishlangan asarlari bilan ham Abu Ali ibn Sino o'z davrida mashhur bo'lgan. Ibn Sinoning oilada ayollar qanday bo'lishlari kerakligi haqidagi tavsiyalari hech

qachon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Uning "Tadbiri manzil" asarida ayollarning adab-xulqli bo'lishi haqida so'z boradi. Mazkur asarda ayollarga xos bo'lgan quyidagi sifatlar keltiriladi: sharm-hayoli bo'lishi, tabiatan jasur bo'lishi, o'z erini qattiq sevishi, tug'ish va bola tarbiyasi haqida o'ylashi, bilimli bo'lishi, dinga ishonishi, uyatchan, ezma bo'lmasligi, o'z eriga bo'ysunishi, to'g'ri, kamtar va farosatli bo'lishi kerak. U hech qachon o'z sha'niga dog' tushirmasligi kerak. Eri bilan ehtiyotkor bo'lib, uning hurmatini joyiga qo'yib, muloqotga kirishishi, xushmuomala bo'lishi kerak [5].

Oila institutining mustahkam bo'lishi er va xotin munosabatlarini yaxshi, barqaror hamda to'g'ri shakllanishiga bog'liq bo'ladi. Er-xotin munosabatlarining mustahkam bo'lishi uchun qoidalar mavjud. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning "Yaxshi kishilar odobi" ("Odob as-solihin") asarida bu masalaga quyidagicha izoh beradi: "Xotin to'rt narsada erdan past va to'rt narsada erdan baland bo'ladi. Umrda, qomatda, molda, nasabda past bo'ladi. Ammo jamolda, chiroyli xulqda, adabda, iffatda baland bo'ladi". Asarda yuqoridagi qoidaga amal qilinsa, oila odobiga amal qilingan bo'ladi, deb ta'kidlanadi. Hozirgi kunda yuqoridagi sifatlar va xislatlarning amalda qo'llanilmayotganini ko'rishimiz mumkin. Aksariyat yoshlar o'z juftini boshqa motivlar asosida tanlamoqda. Afsuski, ularning turmush o'rtoq tanlash motivlarini ijtimoiy tarmoqlar shakllantirmoqda, natijada ularning oilaviy munosabatlari uzoqqa bormayapti. Oilaviy nizolar, bir-birini tushunmaslik, xiyonat kabilar sababli ajrimlar soni ortib bormoqda.

Keyingi yillarda oiladagi nikohdan tashqari munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish borasida ilk ilmiy tadqiqotlar xorijiy psixolog olimlar izlanishlarida o'z aksini topgan bo'lsa-da, XX asr boshlarida Turkiston zaminida kechgan milliy uyg'onish davrining nafaqat adabiyoti, balki ijtimoiy-psixologik, siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotiga ham kuchli turtki bergan qomusiy ilm egasi, professor Abdurauf Fitrat o'zining "Oila yoki oilani boshqarish tartiblari" risolasida insonning ijtimoiy borlig'ini ta'minlaydigan sabab bu jinsiy munosabatlar sifatida: "Agar u tamoman dunyodan ko'tarilsa, bashariyat inqirozga duch kelishi aniq", – deb ta'kidlagan edi [6].

XX asrning boshida yashab ijod etgan Rizouddin ibn Faxruddinning "Oila" asarida oilaviy

munosabatlar, er-xotinning o'zaro munosabatlari, ota-onaning burchlari va vazifalari, farzandlar burchi, farzand tarbiyasida onaning roli, xotinning o'z vazifalari, farzandlarni uylantirishda ota-onaning majburiyatlari to'g'risida juda ibratli maslahatlar berilgan. "Oila" asarida oila qurish va xotinlar vazifasi to'g'risida quyidagilarni ta'kidlaydi: "... uylanish masalasini islom shariati buyuk narsalardan deb bilib, oila tuzishni mamlakat tashkil qilish qadar kerakli hisoblab, bu borada bir qancha nizomlar ham chiqqanligi ma'lum. Oila uchun chiqqan nizomlarni, bir kunmas bir kun kelib, vaqti yetganda amal etuvchilar o'z oilalarini ko'rkam ravishda tuzar va nihoyat, ushbu kichkina mamlakatni idora qila olurlar. Shu sababdan ko'pmi-ozmi surajak umrlarini rohat bilan kechirishar va umrlaridan qolgan sanoqli soatlari barokatli bo'lur" [7].

Xulosa. Yuqorida qayd etilgan Sharq allomalarining oila va nikoh haqida, oilada farzand tarbiyasi, er-xotin munosabatlari borasidagi ilmiy va falsafiy izlanishlar natijasida quyidagi xulosalarni olish mumkin. Oila jamiyatning ajralmas bo'g'ini hisoblanadi. Oilaning vujudga kelishi va rivojlanishi ijtimoiy muhitdagi siyosiy, iqtisodiy, psixologik, ma'naviy munosabatlar bilan bevosita bog'liq ravishda amalga oshgan. Ijtimoiy olamdagi muntazam o'zgarishlar, insonlarning turmush tarzi, yashash va mehnat qilish sharoitlari hamda mehnat migratsiyasi, etnik xususiyatlari, xalqlarning psixologiyasi, diniy qarashlari ham oilaviy munosabatlarning estetik, huquqiy, ijtimoiy va psixologik mezonlariga ta'sir ko'rsatgan.

Oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan tadqiqotlarni tahlil qilganimizda, unda oilaning huquqiy, psixologik, ota-onalarning burchlari masalasi doim olimlarning ilmiy tadqiqoti obyekti bo'lib kelgan. Ularning asosiy maqsadlari o'z davrining yoshlari oilani buyuk qadriyat, mas'uliyat,

burch va sharaf ekanini anglab yetishi uchun harakat qilganlar. Hozirgi yoshlar oila mustahkamligi uchun milliy an'analarimiz, qadriyatlarimiz haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishlari juda muhim hisoblanadi. Chunki oilada turli inqirozlar, nizolar, kelishmovchiliklar, yaxshi va yomon kunlar juda ko'p bo'ladi. Ularni sabr bilan yengib o'tish uchun yuqoridagi xususiyatlar madad bo'ladi. Sharq mutafakkirlarining asarlarida uylanish, xotin tanlashga doim e'tibor qaratilgan, chunki insoniyat tarixining barcha davrlarida ayollar avlodlar davomchisi sifatida ko'rilgan. Haqiqatan ham inson bolasi odamlar orasida yashar ekan, shaxslararo munosabatga kirishadi hamda o'sha jamiyatdagi insonlarning psixologiyasi, o'sha odamlarning qarashlari yashaydi va unga moslashadi. Jamiyat muloqotmand, tarbiyali, zehnli, kreativ, faol odamlarni yaxshi ko'radi. Yuqoridagi individual-psixologik xususiyatlarning shakllanishi oila tarbiyasiga uzviy bog'liq ekanligini unutmasligimiz kerak.

Farzand tarbiyasidagi nazoratsizlik, bolalarda deviant xulq-atvorning shakllanishiga olib kelishini ming yil oldin ogohlantirilgan. E'tiborsizligimiz natijasida yoshlarni o'z holiga tashlab qo'yishimiz oqibatida ularning ijtimoiy tarmoqlarda aldanib turli yomon yo'llarga kirib ketishi hollari ko'paymoqda. Bola o'z-o'zini anglash jarayonida barcha anglangan narsalarni oilada, ota-onadan, aka-ukadan ko'rib individual-psixologik xususiyatlarini shakllantiradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, oilani mustahkamlovchi yadroviiy xususiyatlar ota-ona va farzand o'rtasidagi suhbat jarayonida shakllanadi. Migrant otalar, migrant onalar zamonaviy texnikaning kuchi bilan har kuni farzandlari bilan muloqotda bo'lishi, har kuni ulardan xabardorman degan tuyg'u bilan yashashi mumkin, ammo bu xususiyatlar ular oilalarining mustahkamligini ta'minlovchi omil emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Саид Чамлижа. Иймон ва ҳузун. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. — 128 б.
2. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. — Тошкент: Шарк, 2000. — Б. 38.
3. Кайковус. Қобуснома. — Тошкент: Ўз.Рес. Матбуотни қўллаб-қувватловчи жамғарманинг “Истиклол” маркази, 1994.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: “Абдулла Қодирий” нашриёти, 1993. — Б. 10.
5. Раҳимов С. Абу Али ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида. — Тошкент: “Ўқитувчи”, 1967. — Б. 99.
6. Абдусаматов Х.У. Никоҳдан ташқари муносабатларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Психол. фан.фал.док дисс. — Тошкент, 2019. — 125 б.
7. Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. / Таржимон: Т.Зиёев. — Тошкент: “Меҳнат”, 1991. — Б. 64.